
ابن ولید و مستثنیات وی

محمد تقی شاکر*
علیرضا حسینی**

◀ چکیده:

شخصیت علمی ابن ولید و تأثیر او بر اندیشمندان پس از خود، نمایانگر جایگاه اوست و نیاز به بازنگری و کاوش بیشتر در دیدگاه‌های او را نشان می‌دهد. پژوهش حاضر پس از معرفی شخصیت و آثار محمد بن حسن بن ولید و گزارشی از دیدگاه‌های او در عرصه‌های مختلف، با روش کتابخانه‌ای و رویکرد توصیفی، تحلیلی؛ متمرکز در بررسی دیدگاه برجسته وی در مسئله استثنا به‌ویژه نسبت به کتاب محمد بن احمد بن یحیی شده است و به این نتیجه رسیده که استثنای ابن ولید از برخی از رجال در جهت هشدار به لزوم احتیاط و نیازمندی دقت بیشتر در برخورد با روایت آن‌هاست.

◀ کلیدواژه‌ها: ابن ولید، استثنا، توثیق، نادر الحکمه، احتیاط و هشدار.

---

* پژوهشگر پژوهشگاه قرآن و حدیث/ 14mt.shaker@gmail.com

** استادیار دانشگاه قرآن و حدیث قم/ Sahoseini14@gmail.com

طرح مسئله

در بررسی حوزه‌های حدیثی، چند امر مشترک قابل پیگیری است. نگاه کلان و برون‌تاریخی، نگاه متمرکز بر راویان، میراث حدیثی حوزه مورد پژوهش و گونه‌های آن، که هر یک از این سه محور نیز شامل شاخه‌ها و فصل‌هایی می‌شود. برای رسیدن به نگاهی کلان، علل پدیداری یک حوزه حدیثی، تحولات و تطورات پیش آمده در بستر یک حوزه، و چرایی افول حوزه حدیثی مورد مطالعه، مورد سنجش و بررسی قرار می‌گیرد. رسیدن دقیق به این نگاه کلان با تمرکز بر راویان هر حوزه امکان‌پذیر است. در میان حوزه‌های حدیثی شیعه، حوزه قم برخلاف حوزه مدینه و بغداد، حوزه‌ای میانی به حساب می‌آید که محدثان بسیار بزرگی را در خود جای داده است. از جمله برجستگان علمی قم، محمد بن حسن بن ولید است که تأثیر قابل ملاحظه‌ای در تکامل و نمود حوزه قم، و در جهت رویکرد بزرگان پس از خود در اندیشه‌های مطرح شده از جانب وی داشته است. یکی از نمودهای رویکرد اصحاب یک حوزه، بررسی گونه تعامل و شیوه آن‌ها در اعتبارسنجی احادیث است.

طبق بررسی انجام شده (تا زمان نگارش این پژوهش) اثری مستقل در این باب به دست نیامد. بیشتر پژوهش‌ها تاکنون بر محور استثنای ابن ولید درباره کتاب نوادر الحکمة محمد بن یحیی سامان یافته است¹، بی‌آنکه به موارد دیگر و گونه‌های مختلف استثنا، ریشه یا ریشه‌های آن و پیامدهای آن توجه کافی شود. هدف از این پژوهش، یادآوری گونه‌های دیگر استثنا در نگاه اعتبارسنجی ابن ولید و ارائه الگویی روشمند و نسبتاً فراگیر در برخورد با استثنائات ابن ولید است. نگاشته پیش رو در این باره، با نگاهی به شخصیت ابن ولید و آرای وی و به صورت جزئی‌تر به بررسی مسئله استثنا و مفهوم و پیامدهای آن و نقش آن در توثیق و تضعیف راویان می‌پردازد.

شخصیت‌شناسی

محمد بن حسن بن احمد بن ولید ابوجعفر قمی (که برخی او را در اصل قمی ندانسته، بلکه نزیل و ساکن قم دانسته‌اند) صاحب مجلس درسی باشکوه بوده که نخبگان فرزانه‌ای را پرورش داده است. (شیخ طوسی، 1411ق، ص 320) وی در سال 343 فوت کرد. (نجاشی، 1407ق، ص 383) نجاشی، وی را بزرگ اهل قم و فقیه و

ثقه می‌داند (همان‌جا) و شیخ طوسی، او را جلیل‌القدر و آشنا به علم رجال و مورد اطمینان معرفی می‌کند. (بی‌تا، ص 442)

وی، محدثی آگاه به مصنّفات و اصول شیعه بوده است. این مطلب را از گزارش شیخ طوسی درباره حیدر بن محمد بن نعیم سمرقندی می‌توان استفاده کرد که وی را روایت‌کننده تمامی مصنّفات و اصول شیعه از محمد بن حسن بن احمد بن ولید قمی می‌داند. (همو، 1415ق، ص 421) ابن حجر عسقلانی شافعی نیز در *لسان‌المیزان*، وی را از بزرگان و شیوخ شیعه معرفی می‌کند. (1390ق، ج 5، ص 106-107 و ج 1، ص 136)

کتاب ابن ولید

از میان آثار بارز وی می‌توان به تفسیر القرآن و کتاب الجامع اشاره کرد. نجاشی می‌نویسد: «له کتب منها کتاب تفسیر القرآن و کتاب الجامع.» (1407ق، ص 383)

از کتاب الجامع وی، ابن ندیم با *کتاب الجامع فی الفقه* (ابن ندیم، بی‌تا، ص 279) و صاحب الذریعه با *کتاب الجامع فی الحدیث* (آقا بزرگ تهرانی، 1408ق، ج 5، ص 29) تعبیر کرده‌اند که وجود روایات فقهی (ر.ک: ابن قولویه، 1356ش، ص 94 و 104/ شریف مرتضی، 1415ق، ص 224/ شیخ صدوق، 1413ق، ج 1، ص 154) و توحیدی (ابن طاووس، بی‌تا، ص 139/ شیخ صدوق، 1398ق، ص 226) در این کتاب با عنوان صاحب الذریعه سازگارتر است. این کتاب، کتابی مرجع و در اختیار ابن طاووس و در زمان علامه مجلسی در اختیار داماد علامه بوده است. (همان‌جا) شیخ صدوق، شیخ طوسی، صاحب المزار مشهدی و علامه حلی، زیارت حضرت امام رضا علیه‌السلام را از کتاب الجامع ابن ولید نقل می‌کنند. (شیخ صدوق، 1365ش، ج 9، ص 86/ همو، 1413ق، ج 2، ص 602/ شیخ مفید، 1413ق، ص 647/ علامه حلی، 1333ق، ج 2، ص 894 و 895) نجاشی در ترجمه اسماعیل بن جابر جعفی، اشاره به کتابی دیگر از ابن ولید با نام کتاب فهرست دارد: «ذکره محمد بن الحسن بن الولید فی فهرسته.» (1407ق، ص 32)

استادان و شاگردان

ابن ولید از شخصیت‌های مؤثر در نقل میراث حدیثی شیعه است، به گونه‌ای که در طریق بسیاری از کتب اصحاب و مصنّفات ایشان واقع شده است. وی، بیشتر از

محمد بن حسن صفار و حسین بن حسن بن ابان و سعد بن عبدالله اشعری قمی نقل روایت می‌کند. (ر.ک: نجاشی، 1407ق، ص 383/ شیخ طوسی، بی تا، ص 442) از شاگردان پر روایت او که در طریق کتب وی نیز حضور دارند، می‌توان به افراد زیر اشاره کرد:

1. ابن ابی جید: نجاشی که خود شاگرد ابن ابی جید است، در ترجمه وی می‌نویسد: «رأیت اجازته (ابن ولید) له بجمع کتبه و احادیثه.» (1407ق، ص 383)
 2. احمد بن محمد پسر ابن ولید، وی از مشایخ شیخ مفید است. (حر عاملی، بی تا، ج 2، ص 25/ خویی، 1410ق، ج 2، ص 256 و 257) شیخ طوسی می‌نویسد: «و اخبرنا جماعة عن احمد بن محمد بن الحسن، عن ابیه.» (شیخ طوسی، بی تا، ص 263، 355، 422 و 473) بیش از دویست روایت، توسط احمد از پدرش وجود دارد.

3. محمد بن علی بن حسین بن بابویه، شیخ صدوق. شیخ طوسی می‌نویسد: «و اخبرنا جماعة عن محمد بن علی بن الحسین، عن محمد بن الحسن» (همان، ص 28، 98، 114، 124، 154، 203، 242، 265، 267، 269، 310، 311، 325، 345، 363، 367، 371، 408، 413، 442، 453، 460، 443، 447، 481، 495 و 512) که بسیار تحت تأثیر آرای استاد خود بوده است. (ر.ک: شیخ صدوق، 1413ق، ج 2، ص 90/ همان، 1361ش، ص 314)

4. جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه. وی روایات فراوانی از ابن ولید نقل می‌کند. (ر.ک: شیخ طوسی، 1365ش، ج 1، ص 266؛ ج 5، ص 431؛ ج 6، ص 32 و 44/ ابن قولویه، 1356ش، ص 33، 34، 36، 41، 46 و 48)

از دیگر روایت‌کنندگان از ابن ولید می‌توان به هارون بن موسی بن احمد التَّلَعُکَبَری (ر.ک: نجاشی، 1407ق، ص 439/ طوسی، 1415ق، ص 449) و جعفر بن حسین بن علی المؤمن القمی (نجاشی، 1407ق، ص 123/ طوسی، 1415ق، ص 420) اشاره کرد. (ر.ک: مطهری، 1389، ص 55-59)

بیشتر مشایخ ابن ولید از محدثان مشهورند، هر چند که برخی از آنان نیز توثیق نشده‌اند. از استادان وی می‌توان به این افراد اشاره کرد:

1. احمد بن ادريس اشعری قمی که بیش از پنجاه روایت توسط ابن ولید از وی

- در من لایحضر و تهذیبین نقل شده است. (برای نمونه ر.ک: طوسی، 1365 ش، ج 1، ص 6؛ ج 4، ص 190؛ ج 8، ص 207)
2. حسن بن متیل قمی؛ نجاشی و شیخ طوسی، وی را از وجوه اصحاب و کثیر الحدیث معرفی کرده‌اند. (نجاشی، 1407 ق، ص 49 / طوسی، بی تا، ص 137 / همو، 1415 ق، ص 424)
3. سعد بن عبدالله اشعری قمی که از شیوخ، فقها، موثقان و صاحب تألیفات گسترده قمی است. (نجاشی، 1407 ق، ص 177 / طوسی، بی تا، ص 215)
4. عبدالله بن جعفر حمیری، که از مشایخ و موثقان قمی است. (نجاشی، 1407 ق، ص 219 / طوسی، بی تا، ص 294) ابن ولید از وی در تهذیب و وسائل، حدود بیست روایت دارد.
5. محمد بن حسن بن فروخ الصفار، که از ابن ولید بیش از هفتصد روایت به طریق صفار در تهذیبین و فقیه و وسائل ذکر شده است.
6. محمد بن یحیی العطار القمی؛ ابن ولید از وی دویست روایت دارد. (ر.ک: مطهری، 1389، ص 20-43)

آرای ابن ولید

برای ابن ولید می‌توان آرا و اندیشه‌هایی (گاه خاص) در مسائل فقهی، تفسیری، کلامی و رجالی یافت. برای آشنایی کلی با دیدگاه‌های وی در زمینه‌های گوناگون به نمونه‌هایی از هر یک اشاره می‌گردد.

نظریات فقهی: در فقه در بحث‌هایی مانند حج (ر.ک: شیخ صدوق، 1361، ج 2، ص 450)، غسل زن میت (همان، ج 1، ص 154)، نهی از تجدید قبر (همان، ج 1، ص 189)، قنوت خواندن به فارسی (همان، ص 316)، جلو انداختن خطبه نماز جمعه و تهلیل و تکبیر آن بر نماز (همان، ص 432)، نماز خوف (همان، ص 464)، نماز حضرت فاطمه علیها السلام (همان، ص 564)، روزه یوم الغدیر (همان، ج 2، ص 90)، اضاحی (همان، ص 496)، شفعه (همان، ج 3، ص 80)، سیل وادی مهزور (همان، ص 99)، دین و قرض (همان، ص 190)، قبالة (همان، ص 205)، اجاره (همان، ص 252)، زکات و معنای فی

سبیل الله (همان، ص 224) موارد و نمونه‌هایی از آرای فقهی ابن ولید می‌توان مشاهده کرد.

دیدگاه تفسیری: صد و نود و یک روایت از ابن ولید در کتب روایی به جای مانده است. در مسئله شیوه تفسیر قرآن، شیخ صدوق در ذیل روایت امام صادق علیه السلام از پدر گرامیشان (ما ضرب رجل القرآن بعضه ببعض الا کفر). که از ابن ولید نقل کرده است، می‌نویسد: «سألت محمد بن الحسن عن معنی هذا الحدیث؟ فقال: هو ان تجیب الرجل فی تفسیر آیه بتفسیر آیه اخری.» (شیخ صدوق، 1361، ص 190/ برای اطلاع از دیدگاه‌های معارض ر.ک: طباطبایی، 1417ق، ج 3، ص 83)

مباحث کلامی: از موضوعات پر حاشیه و مهم در مسائل کلامی میان اندیشمندان متقدم، موضوع سهو النبی صلی الله علیه و آله است. مرحوم شیخ صدوق در من لا یحضره الفقیه به موافقان این مسئله و دیدگاه منکران آن اشاره دارد و با تأیید آن، در این مسئله پیرو استاد خود ابن ولید می‌گردد و به شدت از وی تأثیر می‌پذیرد. این مسئله که یکی از منازعات اساسی کلامی مدرسه قم- یا گروهی از قمیون- و بغداد است، از جانب شیخ مفید (1413ق، ص 135) سید مرتضی و شیخ طوسی (مجلسی، 1404ق، ج 17، ص 102 و 110) مورد بازنگری و پاسخ قاطع قرار گرفته است.²

شیخ صدوق پس از نقل روایتی (ر.ک: شیخ صدوق، 1413ق، ج 1، ص 358) مبنی بر اسهائ پیامبر و اشاره به روایت ذو الشمالین، دیدگاه مقابل جواز سهو النبی را، دیدگاه غلات و مفوضه دانسته و با تبری از آن‌ها به پاسخ این سؤال می‌پردازد که اگر سهو در نماز جایز است، چه تضمینی در عدم وقوع اشتباه در تبلیغ پیامبر صلی الله علیه و آله وجود دارد، در حالی که هر دو فریضه‌اند. وی با تفاوت نهادن میان سهو دیگران با سهو پیامبر، سهو النبی را من الله دانسته و آن را اسهائ می‌داند، و آنگاه به کلام استاد خود ابن ولید اشاره می‌کند و می‌نویسد: «و کان شیخنا محمد بن الحسن بن احمد بن الولید یقول: اول درجۃ فی الغلو نفی السهو عن النبی صلی الله علیه و آله و لو جاز ان ترد الاخبار الواردة فی هذا المعنی، لجاز ان ترد جمیع الاخبار، و فی ردها ابطال الدین و الشریعة.» (همان، ج 1، ص 359)

مرحوم شیخ مفید در رساله مستقلی که در عدم سهو النبی صلی الله علیه و آله نگاشته است، پس از اشاره به روایات گوناگون دیگری که در مورد انبیاء صلی الله علیهم و آلهم و سلم نقل شده، ناظر به کلام ابن ولید،

خطاب به شیخ صدوق می نویسد: «فیجب علی الشیخ الذی حکیت ایها الاخ عنه ان یدین لله بكل ما تضمنته هذه الروایات، لیخرج بذلك عن الغلو علی ما ادعاه، فان دان بها خرج عن التوحید و الشرع، و ان ردها ناقض فی اعتلاله، و ان كان ممن لایحسن المناقضة لضعف بصیرته.» (شیخ مفید، 1413ق، ص 17/ نیز ر.ک: مطهری، 1389، ص 66-85)

اندیشه‌های رجالی ابن ولید

همچنان که بیان شد، شیخ طوسی در فهرست خویش، محمد بن حسن بن ولید را آگاه به دانش رجال معرفی می کند. برخی آرای رجالی وی را می توان از میان کتب شیخ صدوق و کتب رجال به دست آورد که به آن‌ها اشاره می شود:

1. درباره محمد بن عبدالله مسمعی، ترجمه‌ای در کتب رجالی نیامده، اما شیخ صدوق در عیون اخبار الرضا^{علیه السلام} در ذیل روایتی می نویسد: «کان شیخنا محمد بن الحسن بن احمد بن الولید سئى الرأى فى محمد بن عبدالله المسمعی رواى الحدیث.» (عیون، 1378ق، ج 1، ص 21)

2. اصل نسبت داده شده به زید نرسی و زید زراد از نگاه ابن ولید وضع شده‌اند. (شیخ طوسی، بی تا، ص 202) وی همچنین کتاب خالد بن عبدالله بن سدیر را موضوع، و واضع این اصول را محمد بن موسی همدانی می داند. (ر.ک: همان، ص 170/ نجاشی، 1407ق، ص 338)

3. وی، محمد بن جعفر بن احمد بن بطة المؤدب را ضعیف و مخلط در اسناد می دانسته است. (نجاشی، 1407ق، ص 373)

4. ابن ولید، متفردات محمد بن عیسی بن عبید از یونس بن عبدالرحمن را غیر معتمد می دانسته است، در حالی که نجاشی این دیدگاه را مخالف دیدگاه اصحاب بیان کرده است. (همان، ص 348) شیخ طوسی از قول شیخ صدوق می نویسد: «سمعت محمد بن الحسن بن الولید یقول: کتب یونس التی هی بالروایات کلها صحیحة، یعتمد علیها الا ما ینفرد به محمد بن عیسی بن عبید و لم یروه غیره فانه لا یعتمد علیه و لا یفتی به.» (طوسی، بی تا، ص 511)

5. گروهی از بزرگان قم از ابن ولید در رابطه با متفردات محمد بن اُرمَة نقل کرده‌اند. وی به جهت طعن به غلو غیر معتمد است. (نجاشی، 1407ق، ص 329) وی، همان کسی است که اشعریون قم به جهت طعن به غلو تصمیم به قتلش گرفتند، اما وقتی متوجه شدند که اهل نماز است، از اعتقاد خود دست برداشتند. (ابن غضائری، 1364ق، ص 93) ابن غضائری، حدیث ابن اُرمَة را نقی و بدون فساد می‌داند. (همان‌جا)

6. در فهرست ابن ولید، اسماعیل بن جابر جعفری دارای کتاب معرفی شده است. (نجاشی، 1407ق، ص 32)

7. با توجه به نقل روایت امام صادق علیه السلام که فرمودند: محبوب‌ترین مردم در حیات و ممات نزد من چهار نفرند: برید العجلی، زرارَة بن اعین، محمد بن مسلم و احوول. توسط ابن ولید³ دانسته می‌شود. این چهار تن مورد اعتماد ابن ولید بوده‌اند. (شیخ صدوق، 1395ق، ج 1، ص 76)

8. درباره چگونگی تعامل ابن ولید با آثار حدیثی سعد بن عبدالله می‌توان گفت ابن ولید تمام آثار حدیثی سعد را پذیرفته است به جز بخشی از کتاب *المنتخبات* را که مرحوم شیخ صدوق با عبارت: «الا کتاب المنتخبات، فانی لم اروها عن محمد بن الحسن الا اجزاء قرأتها علیه» به آن اشاره کرده است. (طوسی، بی‌تا، ص 215 و 216/ نیز ر.ک: مطهری، 1389، ص 86-93)

در بیان جایگاه دیدگاه‌های رجالی و حدیثی ابن ولید می‌توان به کلام شیخ صدوق اشاره کرد که تصریح دارد: «کل ما لم یصححه ذلک الشیخ قدس الله روحه و لم یحکم بصحته من الاخبار فهو عندنا متروک غیر صحیح.» (1413ق، ج 2، ص 90)

از جمله دیدگاه‌های مهم ابن ولید در مباحث رجالی که مورد توجه ارباب رجال و محدثان پس از وی قرار گرفته است، و قسمت دوم این نگاه‌ها را به خود اختصاص داده است، مسئله‌ای است که از آن به مستثنیات ابن ولید تعبیر شده است. پیش از بررسی تفصیلی این مسئله لازم است معنا و مفهوم لغوی استثناء تبیین شود.

مفهوم استثناء

واژه استثناء مصدر باب استفعال، از ریشه «ث ن ی» است، و «ثنی» در لغت به

معنای تکرار، منع، انعطاف و انصراف آمده است. استثنا در اصطلاح علم نحو- که ریشه کاربردهای دیگر از عنوان استثناء محسوب می‌شود- خارج ساختن برخی از افراد، از محدوده حکم کل، به وسیله «إلا» و مانند آن (غیر، سوی، خلا، عدا، حاشا) است. جمله‌ای که در آن استثنا به کار رفته، شامل سه رکن است: 1. مستثنی‌منه: مجموعه کلی که یک موضوع یا اسم را از آن خارج می‌کنیم؛ 2. مستثنی: مورد و موضوعی که از حکم کلی خارج می‌شود؛ 3. ادات استثناء: کلماتی که به وسیله آن‌ها حکم استثنا جاری می‌شود.

عنوان استثناء در هر یک از دانش‌های فقه، اصول، تفسیر و حدیث نیز مطرح شده است. (برای نمونه ر.ک: تفاسیر ذیل آیه 24 سوره کهف/ شیخ طوسی، 1417ق، ج 1، ص 221/ شوشتری، 1415ق، ج 3، ص 181) یکی از کاربردهای این عنوان را می‌توان در دانش رجال پیگیری کرد، زیرا در اطلاعات راه یافته به کتب فهرست⁴ با پدیده‌ای مواجهیم که از آن به استثناء یاد می‌شود، که معنا و مفهومی خاص از آن متناسب با موضوع این دانش استفاده شده است. هر چند زمینه این برداشت، همان رفتار حاکم در علم نحو است.

در استثناء رجالی برخی از موارد یا افراد، از حکمی کلی با ادات استثناء (غالباً الا) خارج و متمایز می‌شوند، در نتیجه جمله مشتمل بر استثناء دارای سه رکنی است که در بالا ذکر شد. از این رو استثناء در رجال را می‌توان این‌گونه بیان کرد: راوی، کتاب شخص دیگری را ببیند و بگوید مثلاً از صد روایت یا راوی‌تگر آن، هشتاد مورد مقبول است و بیست مورد آن را از این حکم- یعنی قبول و پذیرش- استثناء می‌کنم. آنچه در این میان مهم است حکم مستثنی‌منه و نقش آن در تعامل با مستثنی است.

در بیان کلی مفهوم استثناء باید گفت که در یک عبارت مشتمل بر استثناء همیشه دو حکم وجود دارد: حکم ایجابی و حکم سلبی، و این امر در تمام گونه‌های استثناء وجود دارد، یعنی مجموعه‌ای تحت حکم باقی می‌ماند. طبق مطالب مورد استفاده از کتب رجالی، آنچه در تحت مستثنی‌منه باقی می‌ماند، مواردی است که استثناکننده انتساب آن را به معصوم و شرع تام می‌داند و اجازه نقل می‌دهد. پس اگر حدیث‌شناسی چون مرحوم ابن ولید در طریق به یک کتاب دیده شد و هیچ‌گونه از

انواع استثناء را به کار نبرده بود، این رفتار نمایانگر دو مطلب است: 1. وی در مسیر انتقال این میراث خاص مشکلی نمی‌بیند؛ 2. میراث را می‌پذیرد. استثناء در رجال دارای اقسام گوناگونی است که می‌توان آن را به چهار گروه تقسیم کرد:

گونه‌های استثناء:

با نگاهی کلی به موضوع استثناء که در مجموعه تراث فهرستی شیعه تحقق یافته و گزارش شده است، می‌توان استثناء را به چهار بخش یا گونه تقسیم کرد:

1. استثناء از روایات برخی از شاگردان صاحب کتاب

در ترجمه یونس بن عبدالرحمن، مجموعه اطلاعات فهرست شیخ طوسی دلالت می‌کند که ابن ولید، کتاب‌های حدیثی وی را قابل قبول می‌داند. قمی‌ها نسبت به روایات فقهی او حرفی ندارند، اما نسبت به محمد بن عیسی بن عبید که یکی از انتقال‌دهندگان میراث حدیثی یونس بن عبدالرحمن است، خدشه وارد کرده و آنچه را که فقط محمد بن عیسی به یونس نسبت می‌دهد - منفردات - نمی‌پذیرد، وارد شده است. در توضیح این مورد باید گفت، مرحوم شیخ طوسی از قول ابن ولید سه طریق (راوی مستقیم) به کتب یونس بیان می‌کند: 1. اسماعیل بن مرار 2. صالح بن سندی (که تحریف‌شده صالح بن سعید راشدی است) 3. محمد بن عیسی بن عبید. آنگاه از شیخ صدوق گزارش می‌کند که استادش ابن ولید معتقد بوده: «کتب یونس بن عبدالرحمن التي هي بالروایات كلها صحیحه يعتمد علیها، الا ما ینفرد به محمد بن عیسی بن عبید عن یونس و لم یروه غیره، فانه لا یعتمد علیه و لا یفتی به.» (شیخ طوسی، بی‌تا، ش 813) یعنی در مجموعه کتب یونس حرفی نیست، تنها مشکل در یکی از راه‌های منتهی به میراث یونس است. در نتیجه بخشی از روایاتی را که محمد بن عیسی بن عبید به یونس نسبت داده است، ابن ولید دارای اعتبار و حجیت نمی‌داند؛ از این رو، اشکال به طریق او می‌باشد نه اشکال به صاحب کتاب. در این گونه، استثناء به مواردی تعلق یافته که میراثی مکتوب در میان است، یعنی تردید شخص استثنانگر به مسیر انتقال تا این میراث است.⁵

2. استثناء از روایات برخی از مشایخ صاحب کتاب

این گونه استثناء به عکس گونه اول است؛ برای نمونه، سعد بن عبدالله صاحب مجموعه‌ای از کتب است (نجاشی، 1407ق، ص 177) که ابن ولید از مجموعه کتاب‌های وی، کتاب منتخبات را گرفته و بخشی از روایات سعد در کتاب منتخبات را استثناء کرده است. مرحوم شیخ در فهرست پس از شمارش کتب سعد از قول شیخ صدوق می‌نگارد: «الا کتاب المنتخبات فانی لم اروها عن محمد بن الحسن الا اجزاء قرأتها علیه و اعلمت علی الاحادیث التي رواها محمد بن موسى الهمدانی، و قد رویت عنه کل ما فی کتاب المنتخبات مما اعرف طریقته من الرجال الثقات.» (طوسی، بی تا، ص 215) در نتیجه انتساب روایات محمد بن موسی الهمدانی به معصوم از نگاه ابن ولید با دیده تردید نگریسته شده است. این رفتار ابن ولید نسبت به کتاب منتخبات سعد حاوی سه نکته است:

- الف. این مجموعه از آن سعد بن عبدالله بن ابی خلف اشعری قمی است.
- ب. سعد بن عبدالله این مجموعه را به معصوم علیه السلام نسبت داده است.
- ج. ابن ولید در انتساب برخی از این مجموعه به معصوم علیه السلام تردید دارد و این تردید از ناحیه برخی از مشایخ سعد است.

3. استثناء جزء مشخص از اثر یا آثار حدیثی

در گونه سوم، مورد استثناء شده جزئی تر و مصداق آن مشخص تر است؛ برای مثال، ابن ولید از مجموعه کتب محمد بن حسن الصفار، کتاب بصائر الدرجات وی را نقل نمی‌کند. بصائر جزئی مشخص از کتب متعدد صفار است (جعفری ربانی، 1388، ش 621) و یا گاه استثناء کننده، تمام کتب راوی را پذیرفته و انتسابش را به معصوم علیه السلام قبول می‌کند، اما در روایتی خاص و مشخص تردید خود را آشکار می‌کند مثل روایت تحریم گوشت شتر که ابن ولید با پذیرش تمام کتب علی بن ابراهیم و از جمله کتاب شرایع و اقرار به صحت انتساب آن‌ها به علی بن ابراهیم، تنها یک روایت یعنی روایتی را که در کتاب شرایع، دلالت بر حرمت گوشت شتر می‌کند، استثناء می‌نماید و نقل نمی‌کند. (همان، ش 380) تفاوت این گونه از استثناء با دو گونه قبلی در این است که مورد استثناء شده معین و مصداقش مشخص شده است، به خلاف استثناء نوع اول که باید با جست‌وجوی برد که محمد بن عیسی

چه میزان منفردات دارد و یا در نوع دوم باید با بررسی مشخص شود که چه میزان از روایات سعد بن عبدالله از محمد بن موسی الهمدانی است.

4. استثناء مفاهیم کلی

در این گونه استثناء تشخیص به صورت کلی به خواننده واگذار می‌شود و استثناءکننده هیچ حجم و مصداق خاصی را مشخص نمی‌کند. مثلاً در ترجمه محمد ابن سنان (درباره وی ر.ک: مهدوی‌راد، 1391، ص 38-39) می‌خوانیم: «له کتب... و جمیع ما رواه الا ما کان فیها من تخلیط او غلو، اخبرنا به جماعة عن ابی جعفر ابن بابویه عن ایبه و محمد بن الحسن جمیعاً» (طوسی، بی‌تا، ص 406، ش 620) یا در ترجمه محمد بن علی الصیرفی آمده: «له کتب... اخبرنا بذلک جماعة عن ابی جعفر ابن بابویه عن ایبه و محمد بن الحسن... الا ما کان فیها من تخلیط او غلو او تدلیس او ینفرد به و لا یعرف من غیر طریقه» (همان، ش 624) معمولاً استثناءها در یکی از این گونه‌های چهارگانه جای می‌گیرند.

مسئله استثناء را می‌توان رفتاری دانست که بیشتر در حوزه حدیثی قم و آن هم توسط مرحوم ابن ولید صورت یافته است، اما نمی‌توان این پدیده را محدود به حوزه‌ای خاص یا فرد خاصی کرد، بلکه می‌توان از استثناء به عنوان یک پدیده عام در رفتار حدیث پژوهان شیعه یاد کرد (ر.ک: نجاشی، 1407ق، رقم 192/ کشی، 1348ش، رقم 1014) که دارای پیامدهای خاص خود است. در تبیین پیامدهای استثناء، حکم تعلق یافته به مستثنی منه و مستثنی و نقش حکمی که به مستثنی تعلق می‌یابد، در نگاه به مجموعه مستثنی منه، می‌تواند در توسعه توثیق یا تضعیف نسبت به راویان، نقشی کلیدی ایفا کند. در بیان انگیزه استثناء و جهت آن، ریشه مسئله استثناء را باید نقد محتوایی کتاب‌های حدیث پیشین به منظور دستیابی به قراین اطمینان‌بخش به صدور حدیث از معصوم علیه السلام دانست. از همین روست که استثناء هم به آثار راویان ثقه همچون سعد بن عبدالله و محمد بن حسن صفار و هم راویان ضعیف همانند محمد بن سنان و ابو سمینه تعلق می‌یابد. اینکه استثناء ابن ولید در محدثان بعدی دارای چه تأثیری بوده است، می‌توان در بیان بارزترین نکته در این زمینه به کلام شیخ طوسی در کتاب *العده* اشاره کرد. (ر.ک: شیخ طوسی، 1417ق، ج 1، ص 151)

انواع توثیق

از آنجا که غایت دانش رجال، شناخت راویان ثقه از غیرثقه و بالتبع، شناخت اسناد و احادیث معتبر از نامعتبر است، توثیق را دو گونه دانسته‌اند: خاص و عام. مراد از توثیق خاص، آن است که در کتاب‌های رجال تصریح شده باشد که فلان راوی خاص و معین ثقه است، یا الفاظ دیگری آمده باشد، که دال بر توثیق وی باشد. مراد از توثیق عام، آن است که راویان در ضمن یک قاعده کلی و عمومی (نه شخصی خاص) توثیق شده باشند؛ مانند قاعده توثیق مشایخ نجاشی، قاعده شیخوخت اجازه و... که در این زمینه، اندیشمندان قواعدی را جعل و معین کرده‌اند که اگر بر راوی منطبق باشد، دلیل بر توثیق او خواهد بود. (ربانی، 1380، ص 250) در این مباحث، بیش از اعتبار خود افراد، این عناوین کلی که به وثاقت گروهی از راویان که زیر مجموعه ضابطه خاصی هستند، مورد بحث قرار می‌گیرد. (ر.ک: سبحانی، 1414ق، ابتدای فصل ششم)

پس از شناخت و آشنایی با انواع استثناء، و پیامد آن به تبیین و بررسی چرایی و مفهوم استثناء در گونه‌ای پر دامنه و با اهمیت از آن، که معرکه آراء رجالی شده است، می‌پردازیم. مرحوم نجاشی در کتاب خود، پس از طرح نام محمد بن احمد بن یحیی می‌نویسد: «صحاب ما بر این باورند که وی از ضعفا نقل روایت کرده و بر مراسیل اعتماد نموده است و اینکه از چه کسی روایت دریافت کند، برای او چندان مهم نبوده است.» آنگاه می‌آورد: «کان محمد بن الحسن بن الولید یستثنی من رواية محمد بن احمد بن یحیی ما رواه...» که به شمارش چندین نفر از روات کتاب نوادر الحکمه می‌پردازد. (نجاشی، 1407ق، ص 348/ مرحوم شیخ طوسی نیز کلامی مشابه دارد، که اشاره خواهد شد.)

پرسش‌ها:

1. محمد بن احمد بن یحیی کیست؟
2. کتاب نوادر الحکمه وی چه جایگاهی در میان محدثان دارد؟ و آیا شواهدی از آن موجود است؟

3. در نقل نجاشی و شیخ طوسی از آنچه ابن ولید استثناء کرده است آیا تفاوتی وجود دارد؟ و در صورت وقوع اختلاف دیدگاه صحیح کدام است؟
4. این سخن که «رجالی که مورد استثناء ابن ولید از نوادر الحکمه قرار نگرفته‌اند، همگی ثقه‌اند»، آیا کلامی سنجیده و درست است؟
5. مقصود ابن ولید از استثناء چه بوده؟ آیا او با این رفتار خود به تضعیف و ردّ کامل روایات روات استثناء شده پرداخته است؟

شخصیت محمد بن احمد بن یحیی و جایگاه نوادر الحکمه

نجاشی در ترجمه وی، او را محمد بن احمد بن یحیی بن عمران بن عبدالله بن سعد بن مالک الاشعری القمی ابو جعفر خوانده و وی را در حدیث ثقه می‌داند (1407ق، ص 348) و آنگاه به دیدگاه اصحاب درباره وی می‌پردازد (که در بالا اشاره شد). شیخ طوسی، وی را جلیل القدر و دارای روایات فراوان می‌داند و با اشاره به کتاب نوادر الحکمه و طرق خود به آن (بی‌تا، ص 408) از قول شیخ صدوق می‌نویسد: «الا ما کان فیها من غلو او تخلیط و هو الذی یكون طریقہ...» (همان‌جا) وی در بسیاری از موارد در طرق نجاشی به کتب اصحاب واقع شده است. (ر.ک: 1407ق، ص 38، ش 76؛ ص 40، ش 80؛ ص 83، ش 200؛ ص 278، ش 730؛ ص 309، ش 845؛ ص 310، ش 846؛ ص 316، ش 866؛ ص 345، ش 930؛ ص 455، ش 1233) در برخی از موارد نیز در طریق شیخ به فهرست واقع شده است، که البته فراوان نیست. (ر.ک: شیخ طوسی، بی‌تا، ص 228، ش 339؛ ص 454، ش 719)

در مورد جایگاه کتاب نوادر الحکمه باید گفت، نجاشی یکی از کتب محمد بن احمد بن یحیی را کتاب نوادر الحکمه دانسته، و آن را کتابی نیکو و بزرگ (کبیر) معرفی کرده است که قمیون به جهت حجم زیاد و مطالب گسترده آن، نام دبه شیب⁶ را بر آن نهاده بودند. (1407ق، ص 348 و 349)

کتاب نوادر الحکمه شامل کتب متعددی بوده است که مرحوم شیخ در فهرست عدد آن‌ها را، 22 کتاب می‌شمارد. (بی‌تا، ص 409 و ر.ک: ابن شهر آشوب، بی‌تا، ص 138) اولین کتاب از کتب نوادر الحکمه، کتاب التوحید است و سپس کتاب الوضوء، کتاب الصلاة، کتاب الزکاة، کتاب الصوم، کتاب الحج، کتاب النکاح، کتاب

الطلاق، کتاب الأنبياء، کتاب مناقب الرجال، کتاب فضل العرب، کتاب فضل العربیة و العجمیه (کتاب الوصایا و الصدقه)، کتاب النحل و الهبه، کتاب السکنی، کتاب الأوقات، کتاب الفرائض، کتاب الأیمان و النذور و الکفارات، کتاب العتق و التدبیر و الولاء و المکاتب و أمهات الأولاد، کتاب الحدود و الدیات (کتاب الشهادات)، کتاب القضايا و الأحکام. (طوسی، بی تا، ص 409) که غالب آن‌ها، به علاوه برخی کتب اعتقادی و رجالی و تاریخی، کتب فقهی در بر گرفته است. مرحوم شیخ طوسی سه طریق خود به کتب وی را از جمله طریق شیخ صدوق و ابن ولید را ذکر می‌کند. (همانجا)

در بیان جایگاه و منزلت کتاب نوادر الحکمه می‌توان به کلام شیخ صدوق اشاره کرد. وی در ابتدای کتاب من لایحضره الفقیه می‌نویسد: «مقصود من از تألیف این کتاب همانند تألیفات دیگر مصنفان نیست که به نقل تمامی روایات می‌پردازند، بلکه مراد من آوردن مواردی است که به آن فتوا داده‌ام و حکم به صحت آن نموده و اعتقاد دارم که میان من و خداوند متعال حجت است. تمام آنچه در این کتاب آورده‌ام، از کتب مشهور که مرجع و معول است، استخراج شده است. سپس به ذکر نام کتاب‌هایی می‌پردازند که از جمله، کتاب نوادر الحکمه تصنیف محمد بن احمد بن یحیی بن عمران الاشعری است.» (شیخ صدوق، 1413ق، ج 1، ص 3)

در پاسخ به وجود شواهدی برجای مانده از کتاب نوادر الحکمه می‌توان مواردی از آن را در کتاب من لایحضره الفقیه شیخ صدوق پیگیری کرد. (ر.ک: همان، ج 1، ص 562؛ ج 2، ص 176؛ ج 3، ص 437؛ ج 4، ص 40، 149، 152، 153، 160، 172، 173، 198، 219، 222، 233، 235، 237، 238، 239 و 409) هر چند روایات از محمد بن احمد بن یحیی در کتاب من لایحضره الفقیه از بیست و یک مورد تجاوز نمی‌کند، اما این مطلب به ارزش کتاب و شهرت آن آسیبی نمی‌زند، زیرا این عدد نشان از کثرت روایت شیخ صدوق از وی است، و فارق از تعداد روایت، مقدمه کتاب در تبیین جایگاه کتاب نوادر الحکمه کافی است، زیرا عدد نقل از علی بن مهزیار و حسین بن سعید نیز همین گونه است.⁷

از کلام سید بن طاوس در فرج المهموم به دست می‌آید که وی کتاب نوادر الحکمه را در اختیار داشته است. (ابن طاوس، بی تا، ص 93 و 94)

تفاوت‌های نقل شیخ طوسی و نجاشی

مسئله استثناء ابن ولید به دو طریق به دست ما رسیده است: یکی در رجال نجاشی و دیگری در فهرست مرحوم شیخ طوسی.

عبارت نجاشی این گونه آغاز شده: «محمد بن أحمد بن یحیی بن عمران بن عبدالله ابن سعد بن مالک الأشعری القمی أبو جعفر کان ثقة فی الحدیث. إلا أن أصحابنا قالوا: کان یروی عن الضعفاء و یعتمد المراسیل و لا یبالی عمن أخذ و ما علیه فی نفسه مطعن فی شیء و کان محمد بن الحسن بن الولید یستثنی من روایة محمد بن أحمد بن یحیی ما رواه عن محمد بن موسی الهمدانی أو ما رواه عن رجل أو یقول بعض أصحابنا.» (نجاشی، 1407ق، ص 348)

در عبارت مرحوم شیخ نیز آمده: «محمد بن احمد بن یحیی بن عمران الأشعری القمی جلیل القدر کثیر الروایة... له کتاب نوادر الحکمة و هو یشتمل علی کتب جماعة... أخبرنا جماعة عن محمد بن علی بن الحسین عن أبیه و محمد بن الحسن عن احمد بن إدريس و محمد بن یحیی عن محمد بن احمد بن یحیی و قال محمد بن علی بن الحسین (ابن بابویه): إلا ما کان فیہ من تخلیط و هو (الذی یکون) طریقة محمد بن موسی الهمدانی أو یرویه عن رجل أو عن بعض أصحابنا.» (شیخ طوسی، بی تا، ص 408)

با توجه به عبارت «قال ابو العباس بن نوح: و قد اصاب شیخنا ابو جعفر محمد بن الحسن بن ولید فی ذلک کله» (نجاشی، 1407ق، ص 348) که در ادامه ذکر موارد استثناء شده توسط ابن ولید ذکر شده است، و با ملاحظه وجود مکاتبه بین نجاشی و ابن نوح (همان، ص 59، ش 137) می توان ادعا کرد که نجاشی اصل گفتار را از ابن نوح، به صورت مشافهه یا از طریق مکاتبه نقل می کند.

مرحوم شیخ طوسی نیز ظاهراً این مطلب را از کتاب فهرست شیخ صدوق گرفته است. وی در استبصار در ردّ خبر احمد بن محمد سیاری می نویسد: «... و قال ابو جعفر بن بابویه فی فهرسته حین ذکر کتاب النوادر استثنی منه ما رواه السیاری، و قال لا اعمل به و لا افتی به لضعفه.» (شیخ صدوق، 1390ق، ج 1، ص 237) نشانه دیگر درستی این برداشت، استناد شیخ طوسی در ترجمه موارد متعددی از رویان به

کلام شیخ صدوق در فهرست شیخ صدوق است. (طوسی، بی‌تا، ص 130، ش 299 و 300؛ ص 220، ش 620؛ ص 216، ش 611؛ ص 266، ش 813؛ ص 135، ش 316)

در پاسخ به وجود تفاوت در این دو نقل باید گفت، نام هیشم بن عدی الأدمی در فهرست شیخ نام برده شده، اما در رجال نجاشی نام وی ذکر نگردیده است (ر.ک: نجاشی، 1407ق، ص 348/ شیخ طوسی، بی‌تا، ص 409) و در رجال نجاشی نام مَمُوْیة بن معروف آمده و در فهرست شیخ نام معاویة بن معروف، که تعبیر شیخ طوسی صحیح است. (همان‌جا)

شواهدی نشان می‌دهد نقل قول مرحوم شیخ طوسی در فهرست دارای الفاظی دقیق‌تر است. (ر.ک: ابن طاوس، 1409ق)

دیدگاه‌های مطرح در استثناء ابن ولید از نوادر الحکمه

یکی از عناوین عامی که ادعا شده دلالت بر وثاقت افراد ذیل آن می‌کند، راویانی هستند که محمد بن احمد بن یحیی اشعری از آن‌ها نقل کرده و مورد استثناء ابن ولید واقع نشده‌اند که مرحوم شیخ صدوق و ابوالعباس بن نوح، آن را تأیید کرده‌اند. (نجاشی، 1407ق، ص 348، ش 939/ سبجانی، 1414ق، ص 264)

دانشمندان رجال در تبیین حدود استثناء به بحث برخاسته و به این مسئله جواب داده‌اند که آیا صحیح است گفته شود هر آن کسی که توسط ابن ولید مورد استثناء واقع نشده، مورد توثیق است؟

کسانی که این امر را توثیقی عام دانسته‌اند مدعی‌اند، اینکه ابن ولید و ابوالعباس و شیخ صدوق، در میان روایت‌های محمد بن احمد، برخی راویان را استثناء کرده‌اند، ظهور دارد که سایر راویانی را که وی از آن‌ها نقل می‌کند، قبول دارد، زیرا اکتفای ابن ولید به استثنای موارد مذکور حاکی از آن است که او به تمام روایات محمد بن احمد بن یحیی به جز موارد استثناء شده اعتماد داشته است، و این به معنای توثیق راویانی است که استثناء نکرده‌اند. البته باید توجه کرد که مقصود مشایخ بی‌واسطه صاحب نوادر الحکمه هستند، نه هر راوی که نامش در سند این کتاب‌ها آمده است. (سبجانی، 1414ق، ص 264) اینک برخی از دیدگاه‌ها را مرور می‌کنیم.

الف. سید صدر در *نهایة الدرایه* در عوامل مدح می‌نویسد: «از عوامل مدح، رجال محمد بن احمد بن یحیی صاحب *نوادر الحکمه* هستند که مورد استثناء واقع نشده‌اند، زیرا از این استثناء دانسته می‌شود باقی افراد مرضی عنه بوده‌اند که کمترین مراتب آن مدح ایشان است، بلکه جعل طریق برای توثیق است، و اینکه این وجه دلیل بر اعتماد باشد، روش گروهی از محققان مانند صاحب *الذخیره* و دیگران است. سید در *عدة الرجالیه* آن را متذکر شده است، اما از نگاه من، این عدم استثناء تنها موجب تقویت حدیث فی الجمله می‌شود.» (صدر، بی تا، ص 424 و 425)

ب. محقق خوئی آورده: «گروهی بر این عقیده‌اند، زیرا اکتفاء ابن ولید بر آنچه استثناء کرده است، کشف از اعتمادش نسبت به تمام روایات محمد بن احمد بن یحیی به جز آن موارد دارد. اما ظاهراً این حرف درست نیست، زیرا اعتماد ابن ولید بر روایت شخصی حتی بر حسن او دلالت ندارد، چه رسد به وثاقتش؛ چرا که این احتمال است که او بر مبنای اصل عدالت⁸، روایت هر روای شیعی را که فسقش روشن نشود، عمل می‌کرده است. پس از اعتماد او به روایت شخصی نمی‌توان توثیق او را فهمید.» (1410ق، ج 15، ص 47)

ج. آیت الله سبحانی: تمام مشایخ محمد بن احمد بن یحیی در حدیث که در *رجال نوادر الحکمه* ذکر شده است به جز موارد استثناء شده، نزد ابن ولید، ابن نوح، و مرحوم شیخ صدوق، مورد وثوق و عدالت بوده‌اند، و توثیق ایشان تا زمانی که با تضعیف دیگران تعارض نداشته باشد، حجت است. (1414ق، ص 264 و 267)

تحلیل ماهیت استثناء

سؤال: چه ارتباطی میان استثناء و مفهوم ضعف و وثاقت وجود دارد. پاسخ این پرسش زمینه خودنمایی جایگاه استثناء می‌گردد.

مرحوم شیخ طوسی در ترجمه محمد بن عیسی بن عبید در فهرست می‌نویسد: «ضعیف، استثناء ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه عن رجال *نوادر الحکمه* و قال لا اروی ما یختص بروایاته.» (بی تا، ش 611) این عبارت به خوبی نشان می‌دهد میان مفهوم ضعف و پدیده استثناء پیوند نزدیکی برقرار بوده است. عبارت نجاشی در ترجمه وی نیز نشانگر همین پیوند است. (نجاشی، 1407ق، ش 896) اما این ضعفی که

از مفهوم استثناء استفاده می‌شود نباید به معنایی نامناسب تبیین شود. توضیح این مطلب را در پاسخ به این سؤال جست‌وجو می‌کنیم که آیا استثناء ابن ولید یک استثناء احترازی و نفیی است یا یک استثناء احتیاطی و هشداری است؟ به عبارت دیگر، آیا ابن ولید مجموعه‌هایی را که جدا کرده است، الزاماً خارج از شرع می‌داند یا قراین انتساب به معصوم را تام نمی‌دانسته است؟ زیرا این دو، دو ادعا و بیان متفاوت است. در پاسخ به این سؤال، ذکر این مقدمه مناسب است که در روش قدما انضمام قراین با هم موجب می‌گردید که یک مجموعه را بپذیرند یا نپذیرند. پس مجموعه‌ای از قراین موجب استنتاج انتساب یک روایت یا مجموعه‌ای از روایات به معصوم علیه السلام می‌شد که می‌توان نام آن را نقد محتوایی یا همخوانی با آموزه‌های عمومی پذیرفته شده در شیعه دانست. در این روش تنها این مهم نبوده است که برای مثال سعد بن عبدالله که استاد ابن ولید است راستگو باشد، بلکه این مهم بوده که سعد ثقه، از راوی ثقه و او از راوی ثقه تا به معصوم علیه السلام نقل روایت کند.

اما در جست‌وجوی پاسخ سؤال، نکته‌ای که مرحوم شیخ طوسی در انتهای بحث خبر واحد در کتاب *العدة فی اصول الفقه* مطرح کرده، در حالی که در زمانی نزدیک به ابن ولید و مکتب قم می‌زیسته، در رسیدن به تحلیل این مسئله دارای اهمیت است. ایشان روایات کسانی که مورد تهمت قرار گرفته‌اند و تضعیف‌شدگان را مورد بررسی قرار داده و در حکمی کلی آورده، اگر قراین صحت، نسبت به این‌گونه روایات وجود داشت که به روایات این گروه عمل می‌شود: «إن کان هناک ما یعضد روایتهم و یدل علی صحتها وجب العمل به»، و اگر چنین نبود، ایشان مسئله طرد و کنار گذاشتن مطلق و دائمی را مطرح نمی‌کند، بلکه لازم می‌داند در اخبار این گروه توقف شود: «و إن لم یکن هناک ما یشهد لروایتهم بالصحة وجب التوقف فی أخبارهم». سپس ایشان این رویه را منشی قابل قبول در میان مشایخ حدیثی می‌داند و ریشه استثناء را به این منش و شیوه بازگشت می‌داند: «و لأجل ذلک توقف المشایخ عن أخبار کثیره هذه صورتها و لم یرووها و استثنوها فی فهارسهم من جملة ما یروونه من التصنیفات». (شیخ طوسی، 1417ق، ج 1، ص 151) همان‌گونه که ملاحظه می‌شود، مرحوم شیخ قراین انتساب به معصوم علیه السلام را در این‌گونه روایات تام نمی‌داند نه اینکه مسئله وضع و کذب

را مطرح کند، و رفتار محدثان را رفتاری احتیاط‌گونه بیان می‌کند. از شواهد این تحلیل و تصویر آن است که می‌توان دقیقاً برخی از روایات بصائر را با همان نقل صفار، در کتب شیخ صدوق از طریق ابن ولید پیگیری کرد. (ر.ک: جعفری ربانی، 1388، ص 55-76 و 179) مؤید دیگر اینکه، ابن ولید از روایات محمد بن احمد بن یحیی در *نوادر الحکمه*، برخی را به صورت مطلق استثناء کرده است، مانند اینکه به صورت مطلق گفته آنچه محمد بن علی الصیرفی روایت کرده است (ر.ک: شیخ طوسی، بی‌تا، ش 622) اما همو در ترجمه محمد بن علی الصیرفی آورده: «الا ما کان فیها من تخلیط او غلو او تدلیس او ینفرد به و لایعرف من غیر طریق». (همان، ش 624) یعنی آن اطلاق را به عناوینی مشخص و جزئی تبدیل کرد. این نکته در کنار این مطلب که شیخ صدوق، کتاب *نوادر الحکمه* را از کتب مشهور و مورد اعتماد و مرجع می‌دانسته، عادتاً این ادعا را که محمد بن احمد بن یحیی به سراغ تمام این راویان ضعیف که استثناء خورده‌اند، رفته باشد و اتفاقاً تمام روایات ضعیف آن‌ها را گرفته باشد، دور از واقعیت می‌کند، بلکه تذکری است که هر چه محمد بن احمد بن یحیی از این افراد در *نوادر* آورده، الزاماً درست نیست؛ نه اینکه هر چه از آن‌ها آورده، نادرست و نپذیرفتنی است، زیرا جز این بیان، با رفتار ابن ولید در ترجمه آن‌ها سازگار نیست. بله از نظر ابن ولید قطعاً برخی از این مجموعه غیر قابل انتساب به معصوم علیه السلام است به این معنا که قرائن دال بر صدور از معصوم در آن‌ها جمع نیست، مانند اینکه راوی را اهل تدلیس یا تخلیط می‌دانسته و تدلیس و تخلیط نشانه ضعف راوی است، این باور به این معنا است که در مجموعه آموزه‌های این فرد (مثل ابو سمینه) یک سری آموزه‌های تخلیطی و تدلیسی وجود دارد. اما این ادعا با این گفتار که یک‌یک و تمام مجموعه احادیث او غیر قابل انتساب به معصوم باشد و قطعاً همه اینها را به معصوم علیه السلام دروغ بسته است، متفاوت است.

خلاصه آنکه محمد بن احمد بن یحیی نقل روایات (زیادی) از کسانی که توسط ابن ولید مورد استثناء قرار گرفته‌اند، در *نوادر الحکمه* دارد، با این حال، کتاب وی از شهرت برخوردار بوده است. بعید به نظر می‌رسد که بگوییم محمد بن احمد بن یحیی، تنها روایات ضعیف و نپذیرفتنی را از آن‌ها نقل کرده است و ابن ولید آن‌ها را استثناء

کرده باشد و با این حال، کتاب نوادر از کتب مرجع و معول بوده باشد، همچنان که شیخ صدوق و نجاشی بر مرجعیت آن تصریح داشتند.

بنابراین با پذیرش این نکته که در فرهنگ انتقال حدیث شیعه، راوی اگر روایتی را اخذ و نقل می‌کرده، مسئولیت انتسابش را به معصوم علیه السلام پذیرفته بوده است؛ می‌توان نتیجه گرفت رفتار استثناءگونه ابن ولید هشدار و احتیاطی است که ابن ولید در صدد بیان آن برای شاگردانش است که او نمی‌خواسته مسئولیت انتقال موارد استثناء شده را بر عهده بگیرد، و استثناء بیانگر این تردید در انتساب به معصوم علیه السلام است.

معیار ابن ولید در تعامل با روات

گاه در مسیر نقل برخی از تراث شیعه، میان ابن ولید تا معصوم علیه السلام واسطه‌هایی دیده می‌شوند که خود وی به تضعیف یا استثناء آن‌ها پرداخته است. این چگونه است آیا خود او به نقض کلام خود پرداخته است؟ معیار رفتار دوگانه ابن ولید چیست؟ برای فهم معیار ابن ولید در گونه‌های تعاملش با راویان، توجه به تفاوت حیثیت راوی پراهمیت است. نگاه اصحاب رجال و محدثان به راویان حدیث را می‌توان به دو لحاظ و از دو جهت تقسیم کرد:

1. شخصیت استقلالی

2. شخصیت تبعی یا طریقی.

این نگاه از چگونگی تعامل یک محدث با راویان قبل از خود شکل می‌گیرد؛ برای مثال، فردی چون محمد بن علی ابوسمینه گاه از جهت مجموعه آثار حدیثی وی که خود او تألیف کرده و نمایانگر باورهای حدیثی اش است و عقاید او با این مجموعه سنجیده می‌شده است، مورد ارزیابی قرار می‌گیرد و با این نگاه، موضوع برای بار شدن و حمل حکمی می‌شود، و گاه تعامل یک عالم با او به عنوان واقع شدن در طریق به کتب ثقات می‌باشد. در نگاه اول که از او تعبیر می‌شود، به شخصیت استقلالی راوی، ممکن است او ضعیف شمرده شود همچنان که محمد بن علی ابوسمینه از این حیث تضعیف شده است. اما تضعیف ابوسمینه در آثار حدیثی خودش هیچ منافاتی با واقع شدن او- یا افرادی مشابه او مثل محمد بن سنان- در طریق به کتب ثقات و عدم استثناء وی ندارد، زیرا ابوسمینه در این نگاه از جهت شخصیت تبعی و طریقی مورد مذاقه

واقع شده است. از این رو، واقع شدن محمد بن علی ابوسمینه در طریق به کتب ثقات که متعدد هم می باشد و عدم استثناء وی، هیچ منافاتی با تضعیف او در آثار حدیثی خودش ندارد. از این مسئله به وثاقت نسبی تعبیر می شود.

با توجه به این نکته می توان به حقیقت عدم تنافی میان استثناء شدن برخی افراد در *نوادر الحکمه* و نقل روایت ابن ولید از آنها پی برد و جهت و معیار ابن ولید را در استثناء روشن کرد.

در نتیجه اینکه می بینیم ابن ولید در مسیر نقل برخی از تراث شیعه واقع شده که واسطه های بین او و صاحب کتاب ضعیف اند، مثل ابی سمینه که از کذابان مشهور دانسته شده است. (کشی، 1348، ص 546) و نجاشی درباره اش گفته است بسیار ضعیف و فاسد الاعتقاد است و همچنین سهل بن زیاد که ضعیف و غیر معتمد در حدیث دانسته شده است (نجاشی، 1407ق، ص 185، ش 490/ شیخ طوسی، بی تا، ص 142، ش 339) به این معناست که ابن ولید، محمد بن سنان را که به لحاظ آثار حدیثی خودشان ضعیف است، در نقل کتاب *طلحة بن زید* یا ابوسمینه را در نقل کتاب سلیم بن قیس امین می داند. کاوشی دقیق و فراگیر در منابع نخستین رجالی شیعه، بیانگر این واقعیت است که عموم توثیق و تضعیفات راه یافته به این منابع، ناظر به راویان دارای نگاهسته حدیثی است، و این همان تفکیک بین دو حیثیت یک راوی است و ممکن است یک راوی ضعیف که به لحاظ آثار حدیثی خود ضعیف انگاشته شده است، در طریق به آثار راویان دیگر قرار بگیرد و از این جهت صد در صد قابل اعتماد باشد. شاهد آن در موارد دیگر رفتار عیاشی با ابویعقوب اسحاق بن محمد است که در حالی که او را غالی می داند، او را پل ارتباطی خود با راویان ثقه قرار می دهد. (ر.ک: کشی، 1348، رقم 1014) از این رو می توان گفت، معیار عدم اعتماد به برخی از روایات نزد ابن ولید، تخلیط، غلو، تدلیس، کذب و وضع، انفراد در روایت، عدم نقل از طرق دیگر است.

مقایسه دیدگاه ابن ولید و دیدگاه صاحبان رجال درباره استثناءشدگان

در این بخش به دیدگاه ارباب رجال درباره استثناءشدگان می پردازیم و به ارزیابی این مطلب می نشینیم که آیا تمامی افراد استثناء شده توسط ابن ولید، از طریق دیگر اندیشمندان رجالی نیز تضعیف و یا مردود دانسته شده اند یا خیر؟

موارد استثناء شده را می‌توان به سه دسته تقسیم کرد: گروهی که بیانی در مدح و ذم آن‌ها نیامده است و گروهی که توثیق نشده و یا حتی مورد قدح و تضعیف قرار گرفته‌اند و دسته سوم، گروهی که مورد اعتماد و یا ثقه دانسته شده‌اند.

در دسته اول این اسامی جای می‌گیرند:

وهب بن مُنبّه، ابو علی النیشابوری، الهیثم بن عدی، عبدالله بن احمد الرازی، محمد بن هارون، مُمویّ بن معروف، محمد بن موسی الهمدانی، عبدالله بن محمد الشامی، یوسف بن حارث.

دسته دوم و دیدگاه‌های مطرح‌شده در رابطه با آن‌ها:

- ابو عبدالله رازی جامورانی: نجاشی به واسطه ابن بَطّة، طریقش به کتب وی را ذکر کرده است. (نجاشی، 1407ق، ص 456) ابن غضائری درباره‌اش می‌نویسد: «وفی مذهب ارتفاع». (ابن غضائری، 1363، ص 97)

- ابو عبدالله سیاری: مرحوم نجاشی و شیخ طوسی، وی را ضعیف الحدیث، فاسد المذهب، مجفوء الروایة و کثیر المراسیل دانسته‌اند. (نجاشی، 1407ق، ص 80 / شیخ طوسی، بی‌تا، ص 57)

- یوسف بن السنخت: کشی از قول خود وی، مدحش را نقل می‌کند. (کشی، 1348، ص 526) ابن غضائری، وی را ضعیف و مرتفع القول دانسته است. (1363، ص 103)

- ابویحیی الواسطی: با امام عسکری علیه السلام ملاقات داشته است. (نجاشی، 1407ق، ص 192) مرحوم نجاشی درباره وی می‌نویسد: «لم یکن بکل الثبت فی الحدیث». (همان‌جا) ابن غضائری می‌نویسد: «حدیثه نعرف تارة و ننکر اخری، و یجوز ان یخرج شاهدا». (ابن غضائری، 1363، ص 66 / علامه حلی، 1411ق، ص 229)

- محمد بن علی ابو سمینه: مرحوم نجاشی وی را جداً ضعیف دانسته و دارای عقیده فاسد است که در هیچ چیز مورد اعتماد نیست. (نجاشی، 1407ق، ص 332) در کوفه مشهور به کذب بوده است. در قم مشهور به غلو بوده و احمد بن محمد بن عیسی، وی را از قم اخراج کرده است. (همان‌جا) کشی از قول برخی مشایخ، وی را رمی به غلو شده می‌داند. (کشی، 1348، ص 545) اما ابن غضائری، دیدگاه معتدل‌تری

درباره وی دارد. (ر.ک: ابن غضائری، 1363، ص 95)

- سهل بن زیاد: نجاشی وی را در حدیث ضعیف و غیر معتمد دانسته است. (نجاشی، 1407ق، ص 185) احمد بن محمد بن عیسی، شهادت بر غلو و کذب وی داده و وی را از قم بیرون کرده است. او با امام عسکری علیه السلام مکاتبه داشته است که نشانه‌های ادب، فراوان در آن دیده می‌شود. (همان‌جا) مرحوم شیخ صدوق روایاتی از وی در التوحید آورده است. (ر.ک: 1398ق، ص 66، ح 20؛ ص 68، ح 22؛ ص 83، ح 2؛ ص 94، ح 10؛ ص 96، ح 2؛ ص 97، ح 3؛ ص 313)

- احمد بن هلال العبرتائی: دیدگاه‌ها درباره وی مختلف است:

الف. نجاشی: صالح الروایة است، يعرف منها و ينكر. از امام عسکری علیه السلام مذمت‌هایی درباره وی روایت شده است. (نجاشی، 1407ق، ص 83)
 ب. مرحوم شیخ طوسی معتقد است وی غالی و متهم در دینش است. هرچند وی، راوی بیشتر اصول اصحاب است. (شیخ طوسی، بی تا، ص 83)
 ج. کشی: روایتی در مذمت و دوری از وی نقل کرده است. (کشی، 1348، ص 535)

د. مرحوم شیخ صدوق: از ابن ولید از سعد بن عبدالله (صاحب رجال) نقل کرده است که ندیدیم و نشنیدیم متشیعی که از تشیع به ناصبی بودن رجوع کرده باشد مگر احمد بن هلال.

- احمد بن بشیر رقی: شیخ از وی یاد کرده (شیخ طوسی، 1415ق، ص 412) و ابن بابویه وی را تضعیف کرده است. (ر.ک: ابن داود، 1383، ص 412)
 - محمد بن عبدالله بن مهران: نجاشی: غالی، کذاب و فاسد المذهب است. (نجاشی، 1407ق، ص 350/ نیز ر.ک: شیخ طوسی، 1415ق، ص 438/ کشی، 1348، ص 443)

- جعفر بن محمد بن مالک کوفی: نجاشی: در حدیث ضعیف است، و از احمد بن حسین وضع حدیث وی را نقل می‌کند. نجاشی پس از این نقل قول‌ها می‌نویسد من نمی‌دانم چگونه شیخ ثقه ما ابوعلی همام و ابوغالب رازی از وی نقل روایت می‌کرده‌اند. (نجاشی، 1407ق، ص 122) مرحوم شیخ طوسی، وی را توثیق می‌کند

(1415ق، ص 418) و ابن غضائری، وی را کذاب و ضعیف می‌شمرد. (ابن غضائری، 1363، ص 8)

- عبدالله بن محمد دمشقی: علامه حلی می‌نویسد: «نجاشی در رابطه با ضعف وی هشدار داده است و در بیان دیدگاه خود می‌نویسد: "عندی فیه توقف"». (علامه حلی، 1411ق، ص 238)

دسته سوم که مدح و یا توثیق شده‌اند:

- احمد بن حسین بن سعید را ابن غضائری مدح کرده و با یادآوری تضعیف وی توسط قمیون، درباره وی نگاشته: «و حدیثه فیما رایته سالم». (ابن غضائری، 1363، ص 40)

- محمد بن عیسی بن عبید را اصحاب تأیید کرده‌اند. نجاشی در مورد وی پس از جلیل و ثقه و عین و کثیر الروایه دانستن وی می‌نویسد: «و ذکر ابوجعفر بن بابویه عن ابن ولید انه قال ما تفرد به محمد بن عیسی من کتب یونس و حدیثه لایعتمد علیه و رایت اصحابنا ینکرون هذا القول و یقولون من مثل ابی جعفر محمد بن عیسی». (1407ق، ص 333، ش 896) که نشان می‌دهد مورد اعتماد اصحاب در نقل حدیث بوده، حتی در منفرداتش.

- حسن بن الحسین اللؤلؤی که منفرداتش توسط ابن ولید استثناء شده است. نجاشی در ترجمه‌اش، وی را ثقه و دارای روایات فراوان می‌خواند. (همان، ص 40)

به مطلب فوق باید افزود: نگاه علوم انسانی و مطالعات فقهی

در کلمات بزرگان محدثان شیعه می‌توان شواهد متعددی بر نقل روایت از افراد استثناء شده توسط ابن ولید یافت. کافی (1365ش، ج 3، ص 1؛ ج 7، ص 457؛ ج 6، ص 423؛ ج 1، ص 369؛ ج 3، ص 487؛ ج 5، ص 111؛ ج 6، ص 303؛ ج 4، ص 130 و 151؛ ج 1، ص 408؛ ج 7، ص 200؛ ج 5، ص 96؛ ج 1، ص 401؛ ج 3، ص 552؛ ج 7، ص 238؛ ج 4، ص 152 و ...) استبصار (ج 4، ص 87 و 130؛ ج 2، ص 178؛ ج 1، ص 98) تهذیب (ج 1، ص 152، 419 و 428؛ ج 10، ص 47؛ ج 4، ص 218؛ ج 6، ص 158 و 241؛ ج 3، ص 308؛ ج 10، ص 99؛ ج 6، ص 289؛ ج 8، ص 13؛ ج 6، ص 334) از جمله کتب حدیثی اربعه‌ای است که به نقل روایت از این افراد پرداخته‌اند. (ر.ک: مطهری، 1389،

ص 113-137) این امر می‌تواند نشان از عدم پذیرش استثناء ابن ولید توسط مؤلفان آن‌ها دارد.

نتیجه‌گیری

با ملاحظهٔ مجموع آنچه بیان شد، می‌توان ادعا کرد که دلیل استثنا توسط ابن ولید، تنبه دادن به روایات استثنائندگان است، و مقصود عدم حجیت آنچه جماعت مذکور روایت می‌کنند، به صورت مطلق نیست. هر چند ممکن است پس از ملاحظهٔ روایات آن‌ها حکم به تضعیف آن کرد.

همچنین نمی‌توان بر این نکته پای فشرده که باور ابن ولید بر وثاقت راویان استثنا نشده باشد. البته در صورتی که این گروه (استثناء نشدگان) از حجم روایات فراوانی در کتاب *نوادر الحکمه* برخوردار باشند، ادعای وثاقت ایشان کلامی موجه می‌کند.

پی‌نوشت‌ها:

1. بهترین اثر در این زمینه، پایان‌نامه جناب آقای سید مصطفی مطهری با عنوان «شیخ القمیین ابن ولید» است که به زبان عربی نگاشته و در این مقاله از آن بهره گرفته شده است.
2. مورد دیگر در مباحث کلامی می‌توان به دیدگاه‌های مطرح در اضافه «شهد ان علیا ولی الله» در اذان و اقامه اشاره کرد. (ر.ک: شیخ صدوق، 1413ق، ج 1، ص 290)
3. در بیان شواهد اینکه نقل روایت به معنای قبول آن می‌باشد، ضروری است به سه نکته توجه کرد: اول، ارزش قایل شدن رجالیون بر اساس درون‌مایه‌های کتاب‌های حدیثی؛ دوم، اصل خود استثناء و اینکه ابن ولید هر آنچه را قبول نمی‌کرده، استثناء می‌کرده و روایت نمی‌کرده است. تعبیر «لا اروه» که ابن ولید در ترجمهٔ علی بن ابراهیم بن هاشم (شیخ طوسی، بی‌تا، ص 266، ش 380) و ترجمهٔ خالد بن عبدالله (همان، ص 147، ش 269) اشاره به همین نکته دارد؛ سوم، بازخوانی آنچه ابن ولید در خصوص محمد بن عبدالله مسمعی بیان داشته است. (شیخ صدوق، 1378، ج 2، ص 21 ذیل حدیث 45)
4. کتب فهرست، مجموعه و نگاشته‌ای است که نام مؤلفان شیعه و کتاب‌های ایشان در آن گردآوری شده است.
5. عدم استثناء به دو طریق دیگر، دست کم در حکم سلامت آن نسبت به کتب یونس است که از آن به وثاقت نسبی در خصوص راویانی چون اسماعیل بن مَرَّار که از توثیق صریح برخوردار نیستند، می‌توان یاد کرد.

6. این نام اشاره به جامعیت و فراگیر بودن این کتاب دارد.
7. وجود روایات کم در متن کتاب من لایحضره الفقیه که در ابتدای آن‌ها از راویان بنامی چون محمد بن احمد بن یحیی نام برده شده است، ارتباط تنگاتنگی با تحلیل ماهیت مشیخه این کتاب و تفاوت آن با مشیخه دو کتاب تهذیب و استبصار دارد که از حوصله این نوشتار خارج است. و ان شاء الله در نوشتاری مستقل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.
8. البته این دیدگاه به دور از واقعیت است.

منابع

1. آقا بزرگ تهرانی، محمد حسن؛ الذریعة الی تصانیف الشیعه؛ تهران و قم: اسماعیلیان و کتابخانه اسلامیة تهران، 1408ق.
2. ابن داود حلّی، حسن بن علی؛ رجال ابن داود؛ تهران: دانشگاه تهران، 1383ق.
3. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی؛ معالم العلماء؛ قم: بی‌نا، بی‌تا.
4. ابن طاووس، علی بن موسی؛ إقبال الأعمال؛ ج 2، تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1409 ق.
5. _____؛ فرج المهموم؛ قم: دار الذخائر، بی‌تا.
6. ابن غضائری، احمد بن حسین؛ رجال ابن الغضائری؛ قم: مؤسسه اسماعیلیان، 1364ق.
7. ابن قولویه قمی، جعفر بن محمد؛ کامل الزیارات؛ نجف اشرف: انتشارات مرتضویه، 1356ق.
8. ابوالفرج محمد بن ابی یعقوب اسحق؛ الفهرست للندیم؛ تحقیق رضا تجدد، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
9. جعفری ربانی، محمد بن حسن؛ «الصفار و کتاب بصائر الدرجات»؛ پایان‌نامه ارشد، دانشگاه تهران، سال 1388.
10. حر عاملی، شیخ محمد بن حسن؛ أمل الآمل؛ تحقیق السید احمد الحسینی، بغداد: مکتبة الأندلس، بی‌تا.
11. خویی، ابوالقاسم؛ معجم رجال الحدیث؛ قم: مرکز نشر آثار شیعه، 1410ق / 1369ش.
12. ربانی، محمد بن حسن؛ دانش درایة الحدیث؛ مشهد: دانشگاه علوم اسلامی رضوی، 1380.
13. سبحانی، جعفر؛ کلیات فی علم الرجال؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین، 1414ق.
14. شریف مرتضی، علی بن حسین موسوی؛ الانتصار فی انفرادات الامامیه؛ ج 1، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، 1415ق.
15. شوشتری، سید محمد جعفر جزائری؛ منتهی الدرایه؛ ج 2، بی‌جا: دار الكتاب جزایری، 1415ق.
16. شیخ صدوق، محمد بن علی بن حسین بن بابویه قمی؛ التوحید؛ قم: جامعه مدرسین، 1398ق / 1357ش.
17. _____؛ عیون أخبار الرضا علیهم السلام؛ بی‌جا: انتشارات جهان، 1378ق.

18. _____؛ کمال‌الدین؛ قم: دار الکتب الاسلامیه، 1395ق.
19. _____؛ معانی الأخبار؛ قم: جامعه مدرسین، 1361ش.
20. _____؛ من لا یحضره الفقیه؛ قم: جامعه مدرسین، 1413ق.
21. شیخ طوسی، محمد بن حسن؛ الإستبصار؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1390ق.
22. _____؛ التهذیب؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1365ش.
23. _____؛ العدة فی اصول الفقه؛ قم: چاپخانه ستاره، 1417ق.
24. _____؛ الغیبه؛ قم: مؤسسه معارف اسلامی، 1411ق.
25. _____؛ الفهرست؛ نجف اشرف: المكتبة المرتضویه، بی تا.
26. _____؛ رجال الشیخ الطوسی؛ قم: جامعه مدرسین، 1415ق.
27. شیخ مفید، محمد بن محمد؛ تصحیح الاعتقاد؛ قم: انتشارات کنگره جهانی شیخ مفید، 1413ق.
28. _____؛ عدم سهو النبی ﷺ؛ قم: انتشارات کنگره جهانی شیخ مفید، 1413ق.
29. _____؛ کتاب المزار؛ قم: انتشارات کنگره جهانی شیخ مفید، 1413ق.
30. صدر، سید حسن؛ نه‌ایة الدرایه؛ تحقیق ماحد الغرابوی، قم: نشر المشعر، بی تا.
31. طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج 5، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه، 1417ق.
32. عسقلانی، شهاب‌الدین ابی الفضل احمد بن علی بن حجر؛ لسان المیزان؛ الطبعة الثانية، بیروت- لبنان: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، 1390ق.
33. علامه حلی؛ حسن بن یوسف بن مطهر اسدی؛ منتهی المطلب فی تحقیق المذهب؛ بی جا: چاپخانه حاج احمد آقا و محمود آقا، 1333ق.
34. _____؛ رجال العلامة الحلی؛ قم: دار الذخائر، 1411ق.
35. کشی، محمد بن عمر؛ رجال کشی؛ انتشارات دانشگاه مشهد، 1348ش.
36. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، 1365ش.
37. مجلسی، محمدباقر؛ بحار الانوار؛ بیروت- لبنان: مؤسسة الوفاء، 1404ق.
38. مهدوی‌راد، محمدعلی و امیرعطاءالله جباری؛ «محمد بن سنان از ورای دیدگاه‌ها»؛ حدیث پژوهی، سال چهارم، شماره 8، پاییز و زمستان 1391.
39. مطهری، سید مصطفی؛ پایان‌نامه «شیخ القمیین ابن ولید»؛ قم: سطح سه حوزه علمیه، 1389ش.
40. نجاشی، احمد بن علی؛ رجال النجاشی (فهرست اسماء مصنفی الشیعه)؛ قم: جامعه مدرسین، 1407ق.